

[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2023-1\(20\)-183-193](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2023-1(20)-183-193)

Анна Абдель Фатах

*старший викладач кафедри цивільного та господарського права,
Криворізький навчально-науковий інститут,
Донецький державний університет внутрішніх справ
м. Кривий Ріг, Україна,
<https://orcid.org/0000-0001-9494-7614>*

ПРАВО ДИТИНИ НА УЧАСТЬ У СІМЕЙНИХ СПОРАХ: ПРОБЛЕМИ ПРАКТИЧНОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ

Анотація. У статті порушується важлива проблема практичної реалізації дитиною її права на участь у сімейних спорах. Вказана актуальність даного дослідження, обумовлюється тими обставинами, що не дивлячись на законодавче закріплення цього права, як на міжнародному, так і національному рівнях при розгляді конкретних сімейних спорів, як правило, виникають питання доцільності залучення дітей. Автором здійснено оцінку права дитини на участь у сімейних судових спорах у сукупності з іншими правами дитини, на підставі аналізу Конвенції ООН про права дитини, законодавства України та судової практики.

В ході дослідження зазначеної проблематики, автором виділені основні чинники які впливають на вирішення питання на залучення дитини до розгляду спору, гарантуванні права на висловлювання своїх поглядів. До таких чинників автор відносить: не вірне застосування принципу «найкращих інтересів дитини» при застосуванні статті 12 Конвенції ООН про права дитини, бажання захистити дитину через побоювання, що така участь може завдати шкоду; застосування «оціночних критеріїв» здатності дитини сформулювати та висловити свою думку, у тому числі вікові цензи, які на практиці обмежують право дитини бути почутою; недосконалість механізмів забезпечення безпекового середовища; відсутність у суддів необхідних навичок для належного опитування дитини внаслідок чого участь дітей у процесі відбувається через третіх осіб.

Автор аналізуючи специфіку участі дітей при розгляді сімейних спорів наголошує на тому, що суддя приймаючи рішення повинен з'ясувати бажання самої дитини бути залученою до розгляду справи. Адже бути почутим, це – право, а не обов'язок дитини. Тільки враховуючи найкращі інтереси дитини, надаючи дитині право вибору бути почутою, гарантуючи їй безпеку можливо говорити про реалізацію дитиною її прав.

Окрім того, усі перешкоди, що унеможливають повноцінну реалізацію дитиною права на участь у сімейних спорах можливо подолати через усвідомлення цінності голосу дитини, визнаючи що думка дитини є важливою для прийняття процесуальних рішень. Натомість ігнорування права дитини на висловлювання своєї думки, є процесуальною помилкою, що є підставою скасування судового рішення.

Розв'язання проблеми практичної реалізації права дитини на участь у сімейних спорах автор також вбачає в організації процесу розгляду самих сімейних спорів, наголошуючи на важливості створення сімейних судів.

Ключові слова: діти, сімейні спори, право бути почутим, право на участь, сімейний суд.

Anna Abdel Fatah

*Senior lecturer of the Department of Civil and Economic Law of the
Kryvyi Rih Educational and Scientific Institute,
Donetsk State University of Internal Affairs Kryvyi Rih, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0001-9494-7614>*

THE RIGHT OF THE CHILD TO PARTICIPATE IN FAMILY DISPUTES: PROBLEMS OF PRACTICAL IMPLEMENTATION

Abstract. The article raises an important problem of the child's practical implementation of his right to participate in family disputes. The indicated relevance of this study is due to the fact that, despite the legislative consolidation of this right, both at the international and national levels, when considering specific family disputes, as a rule, questions arise about the feasibility of involving children. The author assessed the child's right to participate in family litigation in combination with other child rights, based on the analysis of the UN Convention on the Rights of the Child, Ukrainian legislation and court practice.

In the course of the study of the above-mentioned problem, the author highlighted the main factors that influence the decision of the issue on the involvement of the child in the consideration of the dispute, guaranteeing the right to express their views. Among such factors, the author argues that the principle of "best interests of the child" is not applied in the application of Article 12 of the UN Convention on the Rights of the Child, the desire to protect the child by fear that such participation may harm the child; Application of "evaluation criteria" of the child's ability to formulate and express his opinion, including age-based prices, which in practice limit the child's right to be heard; lack of mechanisms for ensuring a safe environment; lack of judges necessary skills for proper child questioning resulting in participation of children in the process through third parties.

Analyzing the specifics of children's participation in the consideration of family disputes, the author emphasizes that the judge, when making a decision, must find out the desire of the child to be involved in the consideration of the case. After all, being heard is a right, not a child's duty. Only taking into account the best interests of the child, giving the child the right to choose to be heard, guaranteeing his safety, it is possible to talk about the realization of his rights by the child.

In addition, all obstacles that make it impossible for a child to fully exercise the right to participate in family disputes can be overcome through awareness of the value of the child's voice, recognizing that the child's opinion is important for making procedural decisions. Instead, ignoring the child's right to express his opinion is a procedural error, which is the basis for annulment of the court decision.

The author also sees a solution to the problem of practical implementation of the child's right to participate in family disputes in the organization of the process of consideration of family disputes themselves, emphasizing the importance of creating family courts.

Keywords: children, family disputes, right to be heard, right to participate, family court.

Постановка проблеми. Діти стають безпосередньо або опосередковано учасниками різноманітних правовідносин: розлучення батьків, усиновлення, опіка, утримання, міграція (у тому числі вимушена), конфлікт із законом, освіта, працевлаштування тощо. Зважаючи на особливий статус даної категорії осіб у будь-яких правовідносинах гострим та дискусійним залишається питання їх процесуальної участі при здійсненні правосуддя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Права дітей, проблеми їх практичної реалізації є предметом дослідження як міжнародних та національних інституцій, а також науковців, правознавців. Дайджести судової практики свідчать про наявність проблеми реалізації права дітей на участь при розгляді справи, а судді неодноразово наголошують про складність цього питання. Тому література з цієї проблематики невичерпна, але проблема залишається не вирішеною.

Мета статті полягає у правовому аналізі існуючих проблемних питань практичної реалізації дитиною її права на участь у сімейних спорах.

Виклад основного матеріалу. Протягом останнього століття суттєво змінилося відношення до дітей, концепція «діти – залежні, беззахисні» на «діти – автономні суб'єкти, які вимагають до них поваги». Такі зміни в усвідомленні значення дитини як особистості не могли не вплинути на зміни погляду на «активну» участь дітей у прийнятті рішень.

У цій статті термін «діти» стосується осіб, які не досягли 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до даної особи, вона не досягає повноліття раніше[1].

Захист прав дітей, забезпечення їх найкращих інтересів є однією з цілей світової спільноти. Попри те, що на міжнародному та європейському рівнях визначені основні принципи та стандарти прав дитини, їх практична реалізація зіштовхується з певними труднощами. Суспільство вже давно зрозуміло, що дитина є таким самим повноправним членом суспільства та учасником різноманітних відносин, суб'єктом прав як і повнолітня особа. Тому кожне рішення яке приймається дорослими по відношенню до дитини, або рішення яке може вплинути на дитину повинно бути узгоджено з її правами та інтересами, а також із самою дитиною. І не має значення таке рішення приймається законними представниками дитини або уповноваженими органами, - дитина має право бути почутою.

Звичайно, не правильно розглядати право дитини на участь у прийнятті рішень (право бути вислуханою) окремо від інших прав гарантованих Конвенцією ООН про права дитини 1989 року (далі – Конвенція), а саме таких як: недискримінація (стаття 2), найкращі інтереси (стаття 3), право на життя та розвиток (стаття 6). Але саме у статтю 12 Конвенції передбачений мінімальний правовий стандарт, що визначає право голосу дітей у питаннях, що їх стосуються: «... забезпечують дитині, здатній сформулювати власні погляди, право вільно висловлювати ці погляди з усіх питань, що торкаються дитини, причому поглядам дитини приділяється належна увага згідно з її віком і зрілістю. З цією метою дитині, зокрема, надається можливість бути заслуханою в ході будь-якого судового чи адміністративного розгляду, що торкається дитини, безпосередньо або через представника чи відповідний орган у порядку, передбаченому процесуальними нормами національного законодавства»[1]. Право дитини бути почутою стало дійсно інноваційним положенням Конвенції про права дитини, що доповнює правовий статус дитини «здатністю» брати участь у провадженні, яке її стосується, що ґрунтується на здібностях дитини та рівні її розвитку.

Діти будучи членами сім'ї так чи інакше стають учасниками сімейних правовідносин. Тому коли виникає сімейний спір дитина може бути як безпосередньою стороною судового розгляду, так і учасником – залученим опосередковано. Таке право передбачено і на міжнародному рівні. У Статті 9 Конвенції, яка конкретно стосується розлучення батьків і місця проживання дитини, зазначено, що всім зацікавленим сторонам має бути надана можливість брати участь у розгляді та висловлювати свою точку зору [1].

Положення міжнародних актів знайшли своє відображення у нормах національного законодавства. Частина 1 ст. 171 Сімейного кодексу України закріплює право дитини бути вислуханою батьками, іншими членами сім'ї, посадовими особами з питань, що стосуються її особисто, а також питань сім'ї [2].

Верховний Суд у своєму рішенні по справі справа № 214/1048/15-ц від 03.05.2018 року роз'яснив, що тлумачення частини другої статті 171 СК України свідчить, що вона закріплює випадки, коли думка дитини має бути вислухана обов'язково. До таких випадків належить: вирішення спору між батьками, іншими особами щодо її виховання (стаття 159 СК України); вирішення спору між батьками, іншими особами щодо її місця проживання (стаття 161 СК України); вирішення спору про позбавлення батьківських прав (стаття 164 СК України); вирішення спору про поновлення батьківських прав (стаття 169 СК України); вирішення спору щодо управління її майном (стаття 177 СК України)[3].

Стаття 14 Закону України «Про охорону дитинства» визначає випадки коли при прийнятті рішень приймається до уваги думка дитини, а саме: справи пов'язані із розлученням дитини з одним або обома батьками, а також інших дій, що стосуються дитини [4].

Відповідно до положень ст. 45 Цивільного процесуального кодексу України під час розгляду справи малолітня або неповнолітня особа має процесуальне право безпосередньо або через представника чи законного представника висловлювати свою думку та отримувати його допомогу у висловленні такої думки [5].

Не зважаючи на наявність у дітей права бути почутими, на практиці виникають труднощі, щодо його реалізації. Причин цьому є декілька.

По-перше, не бажання залучати дітей у судові засідання через побоювання, що така участь може завдати шкоду.

«Природне» бажання захистити дитину переважає над правом дитини бути почутою. Таке ставлення до участі дитини в першу чергу базується на положеннях статті 3 Конвенції про права дитини, яка визначає що «в усіх діях щодо дітей ... першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини» [1]. Однак зв'язок між правом бути почутим та найкращими інтересами дитини часто неправильно розуміють. Комітет ООН чітко пояснив, що «між статтями 3 і 12 немає жодного протиріччя, лише взаємодоповнююча роль двох загальних принципів: один встановлює мету досягнення найкращих інтересів дитини, а інший забезпечує методологію для досягнення мети. почути дитину чи дітей. Насправді не може бути правильного застосування статті 3, якщо не дотримуються компоненти статті 12» [6]

Окрім того, потрібно розуміти, що відсутні чітко визначені обов'язкові правила щодо того, як судді повинні визначати найкращі інтереси дітей, які беруть участь у судочинстві. Зазвичай, це визначення здійснюється шляхом суб'єктивної оцінки, заснованої на заслуханих свідченнях, знаннях і досвіді, отриманих під час провадження, беручи до уваги особливості справи.

У своєму рішенні у справі «М. С. проти України» від 11.07.2017 року (заява № 2091/13) Європейський суд з прав людини наголосив, що основне значення має вирішення питання про те, що найкраще відповідає інтересам дитини; при визначенні найкращих інтересів дитини в кожній конкретній справі необхідно враховувати два аспекти: по-перше, інтересам дитини найкраще відповідає збереження її зв'язку із сім'єю, крім випадків, коли сім'я є особливо непридатною або неблагополучною; по-друге, у якнайкращих інтересах дитини є забезпечення її розвитку в безпечному, спокійному та стійкому середовищі, що не є неблагонадійним [7].

Верховний Суд по справі № 300/908/17 (провадження № 61-44369св18) також наголосив на тому, що права батьків щодо дитини є похідними від прав та інтересів дитини на гармонійний розвиток та належне виховання, й, у першу чергу, повинні бути визначені та враховані інтереси дитини, виходячи із об'єктивних обставин спору, а тільки потім права батьків [8]. До такого висновку суд прийшов на підставі рішення Європейського суду з прав людини по справі «Хант проти України» від 07 грудня 2006 року, яким наголошено, що між інтересами дитини та інтересами батьків повинна існувати справедлива рівновага і, дотримуючись такої рівноваги, особлива увага має бути до найважливіших інтересів дитини, які за своєю природою та важливістю мають переважати над інтересами батьків (пункт 54) [9].

Вже є доведеним, що думка дитини, повага до неї має позитивний вплив як на саму дитину, так і на процес прийняття об'єктивного рішення. Така взаємодія забезпечує реалізацію прав дітей визначаючи їх ключовими зацікавленими сторонами. Надання дітям права на висловлювання дає їм змогу захистити себе, задовольнити їхні потреби, сприяє прийняттю рішень на основі їх об'єктивної реальності, а не на неперевірених припущеннях дорослих.

По-друге, приймаючи рішення про участь дитини у розгляді справи так чи інакше застосовуються «оціночні критерії» здатності дитини сформулювати та висловити свою думку, у тому числі вікові цензи, які обмежують право дитини бути почутою. Хоча чинне законодавство України не визначає жодних вікових обмежень щодо дітей яким надається право висловлення своїх думок під час вирішення спірних питань в суді, але на практиці діти як правило лише з 10 років мають змогу на його реалізацію. В Узагальненнях практики розгляду судами цивільних справ про усиновлення дітей, позбавлення батьківських прав, встановлення опіки та піклування над дітьми від 01.01.2009 Апеляційний суд міста Києва зазначив, що питання про участь дитини в розгляді справи має вирішуватися в попередньому судовому засіданні з урахуванням думки органу опіки та піклування, наданого медичного висновку про стан здоров'я дитини, її фізичний та розумовий

розвиток, щоб не допустити під час розгляду справи негативного впливу на дитину [10].

Така позиція опирається на здатність дитини відповідного віку формулювати власні погляди. Зазвичай таку «здатність» ототожнюють з цивільною дієздатністю особи яка пов'язана із досягненням особою певного рівня психічного зрілості, критеріями якої є вік і стан психічного здоров'я.

На наш погляд, біологічний вік особи не є адекватним показником для визначення важливості думки дитини, та надання їй ваги при винесенні рішення. Здатність дитини розвивається не тільки з віком, але також залежить від інших факторів: досвід, культура, середовище у якому дитина зростає. Адже навіть діти віком до 10 років мають право на те, щоб їх почули. Згідно зі статтею 13 Конвенції «дитина має право вільно висловлювати свої думки; це право включає свободу шукати, одержувати і передавати інформацію та ідеї будь-якого роду незалежно від кордонів в усній, письмовій чи друкованій формі, у формі творів мистецтва чи за допомогою інших засобів на вибір дитини» [1].

Окрім того, «здатність» дитини також може бути певним чином обмежена через інвалідність хоча діти з обмеженими можливостями повинні бути забезпечені необхідними засобами, щоб мати можливість висловити свою думку. Тому питання «здатності» дитини повинно вирішуватися окремо в кожному конкретному випадку, вимагаючи індивідуальної оцінки спроможності дитини, та найголовніше індивідуального підходу до кожної дитини.

Звичайно підхід до дітей молодшої вікової групи повинен бути особливим: через творчість (малюнки), гру. До того ж, до уваги потрібно брати і міміку дитини, мову її тіла (рухи, жести), які дозволять з'ясувати важливі обставини, та насамперед думку дитини, розуміння нею ситуації та уподобання, навіть якщо вона не може виразити це вербально. Тому головне завдання полягає у наданні дитині необхідної допомоги для висловлення своїх поглядів у спосіб, який відповідає конкретним обставинам. Така позиція була відображена Комітетом з прав дитини ООН, у Загальному коментарі № 12 «Право дитини бути почутою» [11]

По-третє, недосконалість механізмів забезпечення безпекового середовища.

У процесі вислуховування та сприйняття позиції дитини повинно бути створене безпечне середовище для висловлювання своєї думки. Бо тільки відчуваючи безпеку, дитина може поділитися своїми думками та висловити свої почуття. Головним чинником який здатний забезпечити це, - мінімізація можливості маніпуляції дитини «третьою особою». При розгляді сімейних спорів, безспірно існує ймовірність маніпулювання почуттями дитини з боку батьків. Така ситуація, як правило виникає при

висловлюванні дитиною думки протилежної до думки батьків або одного з них.

До того ж, наразі не є поодинокими випадки домашнього насилля, де діти стають головними жертвами. Такі діти як правило не вміють формулювати та висловлювати свою позицію по справі. І тут причина не в бажанні дитини, не у її зрілості, а у знеціненні дитиною себе, своїх почуттів.

Тому є вкрай важливим, щоб особа, яка буде приймати рішення по справі, належним чином повідомила дитину про процес прийняття рішення, пояснила важливість її поглядів та думок. З метою реалізації свого права дитина повинна знати, хто вона, які права вона має, і як отримати до них доступ. «Можливість бути почутим» - це право кожної дитини, тому діти ніколи не повинні бути змушені брати участь у процесі прийняття рішень.

Водночас, дитина повинна зрозуміти що її думка не є суто формальною, вона є важливою, але одночасно не остаточною при прийнятті рішення. Лише вислухати дитину є недостатнім, її погляди та бажання повинні бути серйозно проаналізовані. Вага, яку буде надано цьому бажанню, буде залежати від ряду речей, (зрілість, досвід, вік дитини). Приймаючи рішення по справі, суддя здійснює всебічну правову оцінку отриманої під час інтерв'ю з дітьми інформації у сукупності з іншими доказами та обставинами по справі.

Діти можуть бути вислухані не лише безпосередньо особою, яка приймає рішення (суддя), але і іншими особами які беруть участь у справі (вчитель, психолог, лікар). До того ж, дитина може бути почутою як безпосередньо, так і через представника. У випадку безпосередньої участі дитини в судовому розгляді дитина може висловити свою думку у залі суду або у приватній бесіді. Якщо заслуховування думки відбувається під час судового засідання, то відповідно до статті 40 Конвенції про права дитини яка передбачає обов'язок захищати право дитини на приватне життя на всіх стадіях провадження [1] та статті 7 Цивільного процесуального кодексу України, судові засідання за участю дітей може проходити у закритому режимі [5]. Отже, закриті судові засідання має за мету всебічний захист прав малолітньої чи неповнолітньої особи, яка приймає участь у судовому розгляді справи. Закриті судові засідання є також елементом безпекового середовища, у якому дитина буде почувати себе захищеною та матиме можливість вільно висловлювати свої погляди без побоювання.

По-четверте, судді, які спеціалізуються на розгляді таких категорії справ не мають необхідних навичок для належного опитування дитини. В Україні заслуховування безпосередньо дітей у сімейних справах є

рідкістю, Існують різні способи, за допомогою яких суд може вислухати погляди дітей, однак жоден із цих методів не обов'язково передбачає безпосередню участь дитини. Суддя може опитати дитину, але це вкрай рідко.

На нашу думку, безпосереднє спілкування дитини з особою яка приймає рішення є найбільш ефективним, ніж коли третя особа спілкується з дитиною, а потім висловлює свої міркування тим, хто приймає рішення. Адже інформація отримана у ході спілкування з дитиною має бути передана об'єктивно та неупереджено, уникаючи будь-яких особистих оцінок. На практиці судді, як правило, досить обережні щодо присутності дітей у суді через страх заподіяти емоційні пошкодження, поставити їх у ситуацію де їх вислови будуть проти батьків або змушуючи їх відчувати, ніби вони якось відповідають за це рішення.

На теперішній час, найпоширенішим способом почути судом думку дитини є звіт або висновок, який зазвичай готується представником органу опіки та піклування, соціальним працівником або психологом. Такий звіт може описувати взаємодію між батьками (або одним із батьків) та дитиною, містити дослідження домашньої обстановки та інтерв'ю як з дитиною так і з батьками. Таким чином, даний звіт, як правило, є єдиним механізмом для вимірювання думок, поглядів і уподобань дитини.

Вищезазначені обставини, які на нашу думку заважають реалізувати дитиною її права передбачені статтею 12 Конвенції можливо вирішити лише шляхом комплексних заходів. Одним із яких є створення судочинства яке буде дійсно «дружнім до дітей». На наш погляд, це можна вирішити шляхом створення в Україні сімейних судів як спеціальних інституцій, призначених для допомоги сім'ям вирішувати суперечки, що виникають швидко та з мінімальними перешкодами для учасників. Проведення у таких судах є менш суворим, що відображає делікатну природу самих сімейних відносин. Створення сімейного суду дозволило б пришвидшити вирішення спорів пов'язаних із шлюбом та сім'єю, з меншими витратами і формальностями. Досвід роботи таких судів у ряді країн світу доводить їх ефективність у тому числі з реалізації дітьми права бути почутими.

Висновок. Не зважаючи на наявність труднощів у реалізації дітьми права бути почутим в Україні, з дітьми все частіше консультуються, а їхній голос дедалі більше приймається до уваги в рішеннях суду. Також спостерігається рух у напрямку акцентування думки молодших дітей у цих рішеннях, адже невислуховування дітей може вважатися процесуальною помилкою, що є підставою скасування таких рішень. Рух до правосуддя «дружнього до дітей» не можливий без усвідомлення ролі дитини, її права на захист своїх прав, у тому числі, шляхом використання свого права бути почутим.

Література:

1. United Nations. (1989). Convention on the Rights of the Child. Treaty Series, 1577, 3.
2. Сімейний кодекс України: Кодекс України; Закон від 10.01.2002 № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>
3. Постанова Верховного Суду від 03 травня 2018 року по справі № 214/1048/15-ц (провадження № 61-8218св18). URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=73896655&red=100003d815016f9f3a0eb8d56eb8461e8ce919&d=5>
4. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>
5. Цивільний процесуальний кодекс України: Кодекс України; Кодекс, Закон від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>
6. UN Committee on the Rights of the Child (CRC), General Comment No. 12 (2009): The right of the child to be heard, 20 July 2009, CRC/C/GC/12, p.18.
7. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «М.С проти України» (M.S. v. UKRAINE, application no. 2091/13). - Режим доступу: <https://www.familylawstudies.org.ua/uk/espl/209113ua/>
8. Постанова Верховного від 24.04.2019 по справі № 300/908/17 (провадження № 61-44369св18). URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=81394213&red=1000032136d54d4f047253362f7e4d3fa0fbd6&d=5>
9. Рішення Європейського суду з прав людини від 07.12.2006 у справі «Хант проти України» (Заява N 31111/04). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_126#Text
10. Узагальнення практики розгляду судами цивільних справ про усиновлення дітей, позбавлення батьківських прав, встановлення опіки та піклування над дітьми: Загальні суди; Узагальнення судової практики від 01.01.2009. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0003705-09#Text>
11. Committee on the Rights of the Child, General Comment No. 12, The right of the child to be heard, UN. Doc CRC/C/GC/12 (2009) ('General Comment No. 12).

References:

1. United Nations. (1989). Convention on the Rights of the Child. Treaty Series, 1577, 3. [in English].
2. Simeinyi kodeks Ukrainy: Kodeks Ukrainy; Zakon vid 10.01.2002 № 2947-III. [Family Code of Ukraine: Code of Ukraine; Law dated 10.01.2002 No. 2947-III] *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> [in Ukrainian].
3. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 03 travnia 2018 roku po spravi № 214/1048/15-ts (provadzhennia № 61-8218sv18). [Resolution of the Supreme Court dated May 3, 2018 in case No. 214/1048/15-ts (proceedings No. 61-8218sv18)] *iplex.com.ua* Retrieved from <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=73896655&red=100003d815016f9f3a0eb8d56eb8461e8ce919&d=5> [in Ukrainian].
4. Pro okhoronu dytynstva: Zakon Ukrainy vid 26.04.2001 № 2402-III. [On childhood protection: Law of Ukraine dated 04.26.2001 No. 2402-III.] *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text> [in Ukrainian].
5. Tsyvilnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy: Kodeks Ukrainy; Kodeks, Zakon vid 18.03.2004 № 1618-IV. [Civil Procedure Code of Ukraine: Code of Ukraine; Code, Law dated 18.03.2004 No. 1618-IV.] *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> [in Ukrainian].
6. UN Committee on the Rights of the Child (CRC), General Comment No. 12 (2009): The right of the child to be heard, 20 July 2009, CRC/C/GC/12, p.18. [in English].

7. Rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny u spravi «M.S proty Ukrainy» (M.S. v. UKRAINE, application no. 2091/13). [Decision of the European Court of Human Rights in the case "M.S. v. UKRAINE, application no. 2091/13"] *familylawstudies.org.ua* Retrieved from <https://www.familylawstudies.org.ua/uk/espl/209113ua/> [in Ukrainian].

8. Postanova Verkhovnoho vid 24.04.2019 po spravi № 300/908/17 (provadzhennia № 61-44369sv18). [Resolution of the Supreme Court of April 24, 2019 in case No. 300/908/17 (proceedings No. 61-44369cb18).] *iplex.com.ua* Retrieved from <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=81394213&red=1000032136d54d4f047253362f7e4d3fa0fbd6&d=5> [in Ukrainian].

9. Rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny vid 07.12.2006 u spravi «Khant proty Ukrainy» (Zaiava N 31111/04). [Decision of the European Court of Human Rights dated 07.12.2006 in the case "Hunt v. Ukraine" (Application No. 31111/04)] *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_126#Text [in Ukrainian].

10. Uzahalennia praktyky rozghliadu sudamy tsyvilnykh sprav pro usynovlennia ditei, pozbavlennia batkivskykh prav, vstanovlennia opiky ta pikluvannia nad ditmy: Zahalni sudy; Uzahalennia sudovoi praktyky vid 01.01.2009. [Generalization of the practice of court consideration of civil cases on adoption of children, deprivation of parental rights, establishment of guardianship and care of children: General Courts; Generalization of court practice from 01.01.2009] *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0003705-09#Text> [in Ukrainian].

11. Committee on the Rights of the Child, General Comment No. 12, The right of the child to be heard, UN. Doc CRC/C/GC/12 (2009) ('General Comment No. 12). [in English].